

# STAROHRVATSKA SAKRALNA UMJETNOST

Josip Ante Soldo

Iako je teritorij Hrvatske u srednjem vijeku bio politički rascijepkan, ipak su se kulturni utjecaji ispreplitali te se stoga moraju jedinstveno i promatrati.<sup>1</sup>

Hrvati su u VII. st. duboko prodrli sa sjevera i upravo se stoga i razbili u manje plemenske jedinice. Tek nakon dužeg sazrijevanja na terenu koji više razdvaja nego sjedinjuje, u plodnim Kotarima, oko Nina, stvorila se kneževina i brzo se proširila na područje srednjovjekovne Hrvatske dok je u Slavoniji, oko starih utvrda Siscije, kratkotrajno postojala Panonska kneževina. Ispod Cetine Neretvani, Zahumljani, Travunjani stvorili su manje plemenske jedinice. Utvrđeni gradovi uz obalu nastavili su rimsku tradiciju obogaćenu, zbog neprekidne trgovine, kulturnim utjecajima s Istoka i Zapada. Slično je bilo i u Istri i na Kvarneru gdje se pod udarcima novih plemena rimski život povukao na uski gradski prostor.

Iz posljednjih utočišta Antike širio se na zaleđe ne samo ekonomski utjecaj nego i nadgradnja te se polako stvarao jedinstveni kulturni krug bez obzira na političke granice. To se osobito pojačalo nakon što su Hrvati primili kršćanstvo i time se otvorili kulturnim utjecajima iz nadmoćnih gradova. On je sigurno bio najjači u njihovoj blizini i pomalo je prodirao u unutrašnjost tako da ga možemo pratiti sve do Panonske Hrvatske.

Međutim, na kulturno sazrijevanje djelovala je i domaća, iskonska snaga tradicije. Teško je utvrditi koliko su Hrvati sačuvali i prenijeli u novu postojbinu od stare drvene arhitekture jer se nije sačuvala, dok je još teže s usporedbama starije kulturne baštine iz Irana. Sigurno je da su kod prihvaćanja sranih utjecaja, u težnji da svojim skromnim iskustvom u kamenu sagrađe i ukrase prve crkve, koje su se jedine sačuvala, utisnuli svoj pečat. Tako se oni nisu strogo držali ustaljenih oblika kasnoantičke arhitekture nego su više voljeli slobodne oblike što se odražavalo i na dekoriranju crkvenog namještaja.

<sup>1</sup> Važnija literatura o starohrvatskoj umjetnosti: M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV vijeka*, Beograd 1922; J. Strzygowski, *Starohrvatska umjetnost*, Zagreb 1927; Lj. Karaman, *Iz koljevke hrvatske prošlosti* (unaprijed: *Iz koljevke*), Zagreb 1930. To se smatra osnovnom knjigom iako je i kasnije Karaman napisao više knjiga i članaka; D. Kniewald, *Crkvena umjetnost u Hrvatskoj, Croatia sacra*, Zagreb 11—12/1943, br. 20—21, 242—283; A. Mohorović, *Starohrvatska arhitektura. O analizi osnovnih problema starohrvatske arhitekture*, Republika, Zagreb VI/1950, br. 2—3, 86—93; Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji od doseljenja Hrvata do pada Mletaka*, Zagreb 1952; M. Prelog, *Između antike i romanike. Prilozi analizi historijskog položaja »predromaničke« arhitekture u Dalmaciji*, Peristil, I, Zagreb 1954, 5—14; A. Horvat, *O Sisku u starohrvatsko doba, Starohrvatska prosvjeta* (SP), III/3, Zagreb 1954, 93—104; G. Subotić, *Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Primorju*, Beograd 1963. U ovom radu citirat ćemo najnoviju literaturu, jer se kod nje navodi i starija. To činimo zbog ograničena prostora.

Promatranje razvoja naše najstarije umjetnosti otežano je jer se teško može odrediti vrijeme gradnje postojećih crkava ili sačuvanih u temeljima. Kako je arhivska građa oskudna, stručnjaci su pokušali prema vanjskim oznakama pronaći najistaknutije tipove arhitekture, što je učinjeno za Istru i Kvarner, a djelomično i za Hrvatsku.<sup>2</sup> Još gore je s kamenim namještajem jer nije objavljen niti potpuni popis ostataka pleterne ornamentike.<sup>3</sup> Naprotiv, malobrojni likovi prikazani, što se u Hrvatskoj pojavljuju prodorom romanike, proučeni su i vremenski i tipološki.<sup>4</sup>

## Politički i vjerski okvir

1. O pokrštenju Hrvata mnogo je pisano.<sup>5</sup> Pa ipak, povjesničari nisu složni kad se to dogodilo a mišljenja se mogu uglavnom podijeliti na dva: rano pokrštenje u VII. st. i kasnije u doba franačke prevlasti (IX. st.).

Kako su arheološki nalazi najjači dokaz kasnog pokrštenja, možemo doduše tvrditi da je pojedinačnih prelaza na kršćanstvo bilo u blizini gradova ili kršćanskih oaza u unutrašnjosti, ali se ono u većem broju odvijalo tek prodorom Franaka.

To potvrđuju i starohrvatske crkve. One se počinju graditi djelovanjem misionara u IX. st. jer su s njima dolazili zidari, klesari, a i umjetnički predmeti. Upravo na tom početku stoji *Višeslavova krstionica*; isklesao ju je svećenik Ivan. Učvršćenjem kršćanskog života podižu se crkve koje već od *Mislava* daju zidati hrvatski knezovi, kao što je tada bio običaj u cijeloj Europi. Zaštita i širenje Crkve, zaštita slabih i udovica, bila je sveta dužnost vladara i stoga su oni i njihovi dostojanstvenici podizali ili obnavljali crkve.

<sup>2</sup> Lj. Karaman, *O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, Hist. zbornik (HZ), Zagreb I/1948, 103—128; isti, *O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre*, HZ, Zagreb, II/1949, br. 1—4, 115—130; A. Mohorović, *Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture*, Peristil, II, Zagreb 1957, 91—80; isti, *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*, Ljetopis JAZU, knj. 62, Zagreb 1957, 486—536. Taj je rad plod njegova dugogodišnjeg proučavanja o kojemu je napisao više članaka. T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka*, Beritičev zbornik, Dubrovnik 1960, 33—48; isti, *Tipologia delle chiese preromaniche in Dalmazia con la cupola costruita su base quadrate*, »Stucchi e Mosaici alto medioevali«, Atti dell'ottavo Congresso di studi sull'arte dell'alto Medioevo, Milano 1962, 346—348.

<sup>3</sup> Lj. Karaman, *Starohrvatska umjetnost*, Časopis za hrv. pov., Zagreb 1943, knj. 1, sv. 1—2, 64—75; M. Šeper, *Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije*, Arheološki vestnik, Ljubljana, VI/1955, 1, 53—57.

<sup>4</sup> K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, SP, III/3, Zagreb 1954, 65—92; I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960; J. Soldo, *Marijin lik u predromaničkom kiparstvu Hrvatske*, Bog. smotra, Zagreb XLIV/1974, br. 2—3, 334—354 (prije izišlo na tal. jeziku).

<sup>5</sup> N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 191—208 i u njoj navedena literatura. Od novije vidi: S. Gunjača, *O salonitansko-split-skoj crkvi i Hrvatima do prevlasti splitske metropolije* (g. 928), u *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. II, Zagreb 1973, 77. i sl., gdje pobija pisanje S. Sakača, M. Barade i D. Mandića.

Bez obzira na vjerodostojnost *Trpimirove isprave* (852), iz nje su sigurno podaci o Mislavovoj zadužbini *sv. Jurja Putaljskog* iznad Kaštel Sućurca. U to vrijeme bila je podignuta i crkva u zaselku *sv. Martina*, gdje je Mislav g. 839. sklopio s Mlečanima mir o plovidbi Jadranom. Knez Trpimir je sagradio crkvu *sv. Petra u Rižinicama* iznad Solina s malenim samostanom od koje su ostali temelji i poznati natpis (pro duce Trpim . . .). Čini se da je ubojstvo kneza Zdeslava ovjekovječeno natpisom iz bazilike na groblju u Biskupiji kod Knina. Gradnja crkava povećala se u doba mirne vladavine kneza *Branimira*. On se upravo zbog načina kojim se popeo na kneževski prijesto — ubojstvo Zdeslava — jače privezao uz Crkvu što dokazuju i četiri sačuvana natpisa s njegovim imenom: u *Muču, Ninu, Šopotu* i *Ždrapnju*. I *Muncimir* je upisao svoje ime na pregradi crkve *sv. Luke na Uzdojlu* kod Knina (895).

Kako u Hrvatskoj, osim u Ninu (Teodobert), nije bilo većih opatija u IX. pa niti u X. st., crkve su uglavnom podizali hrvatski knezovi, njihovi dostojanstvenici i misionari. One su se gradile po imanjinama ili posjedima kao privatne kapele. Takav je običaj nastao na Zapadu, osobito u *Frančkoj*, u doba prvih početaka feudalnih odnosa kad su gospodari (*seigneur*) gradili crkve, birali joj svećenika i oko nje skupljali svoje seljake-podanike.<sup>6</sup> Time se jačao položaj vladara i njihovih dostojanstvenika. Naprotiv, u dalmatinskim i istarskim gradovima ostala je i dalje rimska tradicija i crkve su zavisile od biskupa.

2. Pod utjecajem obnovljenih montekasinskih benediktinaca, u Hrvatskoj se od XI. st. osnivaju brojne opatije. U Istri je nešto prije, krajem X. st., boravio obnovitelj stroge struje kamaldoljana Romuald iz Ravene. Njegovom zaslugom naglo se šire opatije, podižu kuće i crkve.<sup>7</sup> Usporedo s tim osjeća se i u Hrvatskoj klinijevski reformni pokret koji je nastojao ojačati vjerski život, a jedno od sredstava bila je umjetnost u svim svojim oblicima.<sup>8</sup>

Samostanske crkve podizale su se ne samo po gradovima, od kojih su benediktinci po svojoj nutarnjoj strukturi bježali, nego i po selima — kod nas na hrvatskom teritoriju. Upravo oni razbijaju antagonizam grada i sela, što je olakšavalo brži prodor Hrvata u gradove na obali. Na njihovim posjedima grade se ili obnavljaju crkve, a u popisima zemalja ili ispravama mnoge se spominju.

Benediktinci, a jednako i biskupi, gradili su velebne hramove zbog bogatijeg liturgijskog života. Time su poticali da se i na hrvatskom državnom teritoriju počinju graditi uz male i velebne bazilike. Njihova veličina nije uvijek uvjetovana povećanjem stanovništva, nego željom opata ili biskupa za što veličanstvenijim crkvama na čast i slavu Božju, ali i ljudsku.

<sup>6</sup> H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, sv. III/1, Zagreb 1971, 290. i sl.

<sup>7</sup> I. Ostojić, *Kamaldoljani u Hrvatskoj*, *Bog. smotra*, Zagreb XXXIII/1963, br. 2.

<sup>8</sup> J. Lortz, *Storia della Chiesa nello sviluppo delle sue idee*, vol. I, Roma 1968, 417. i sl.; E. Cattaneo, *Introduzione alla storia della liturgia occidentale*, Roma 1969, 201. i sl.

Od hrvatskih kraljeva nije ostalo mnogo natpisa. *Stjepan Držislav* je upisan na pregradi iz Kapitula kod Knina i sin mu *Svetoslav* kao suvladar. Najvredniji je od tih spomenika nadgrobnni natpis sa sarkofaga *kraljice Jelene* (976. g.) udovice kralja Mihovila Krešimira II. a majke kralja Stjepana Držislava, nađen u Solinu (Otoku). Tek dosta kasno (oko 1100. g.) spominje se ime kralja *Zvonimira* na poznatoj *Bašćanskoj ploči*.

I hrvatski dostojanstvenici bili su graditelji i dobročinitelji crkava. Na vratima crkve sv. Križa u Ninu stoji natpis *župana Godečaja* koji je sagradio »taj hram«. U Vrhrici je u IX. st. *župan Gastika*, sin majke Nemire dao za spas svoje duše, svoje majke i sinova podići crkvu sv. Spasa. U Ždrapnju kod Bribira spominje se *župan Pristina*. U Kaštel Starom je na crkvi sv. Nikole natpis hrvatskog dostojanstvenika (tepečice) *Ljubomira* koji je vjerojatno podigao krajem XI. st. samostan sv. Petra od Klobučca (Klobuka). Neki se Rastimir spominje na natpisu nađenom u Pađenama kod Knina, a *Budimir* u Kuli kod Benkovca i *Pribina* u Kapitulu kod Knina, koji je moguće bio dostojanstvenik za kralja Zvonimira. Dosta ranije, u Trogiru je prior ili načelnik grada Majus (oko 800. g.) sagradio crkvu sv. Barbare. Takvih natpisa ima i u drugim gradovima, ali taj spominjemo jer na pregradi iz te crkve (XI. st.) piše kako su je obnovili Petar i žena mu Dobrica, dakle, kad su Hrvati već prodrli u grad. Splićanin Petar Crni sagradio je crkvu a zatim samostan sv. Petra u Selu na terenu Neretvanske kneževine, koja je posvećena g. 1080. u prisustvu kralja Zvonimira i splitskog nadbiskupa Lovre. Pa i na crkvi sv. Silvestra na Biševu jest simpatičan natpis: »Sjeti se, Gospode, svećenika Ivana...«

## Arhitektura

1. Starohrvatske su crkve većinom prostorno skromne tako da su u njima, kako je zapazio Lj. Karaman, mogli stati svećenici i dobročinitelji (ktiktori) i samo manji broj vjernika, dok ih je većina, kao danas na dernecima, stajala oko njih. Ipak, treba naglasiti da se, u isto vrijeme kad i male, grade i velike.

Crkve su obično bile okrenute istok-zapad tako da je oltarski prostor bio prema istoku. Gradile su se na ruševinama starijih zgrada često puta i od njih se upotrebljavao materijal. Zidanje je bilo jednostavno. Lomljeni se kamen, nepravilna oblika, spajao smjesom krupnijeg pijeska i kreča, a znala se dodavati i usitnjena cigla te se dobivalo t. zv. »lijevano žiđe«.<sup>9</sup> Žbuka je u početku bila slabija, ali se upotrebljavala u većoj količini. Grubo se zidanje prekrivalo žbukom. Okviri vrata i prozora bili su često od klesana kamena. Crkve su redovno bile presvođene. Krov je bio pokriven kamenim pločama, izravno postavljenim na svod. Sve se premazalo bijelim krečom i time se dobivao jedinstveni izgled. Vanjski su zidovi bili pojačani kontraforima i lezenama. Kontrafori su imali statičku namjenu, ali su ujedno djelovali i ukrasno. Oni su se upotrebljavali osobito kod crkava sa svodnom konstrukcijom. Kod

<sup>9</sup> V. Gvozdanović, *Starohrvatska arhitektura*, Zagreb (bez godine izdanja), 23. i sl.

nekih su bile samo lezene, osobito kod crkava s drvenim krovom, jer im je uloga bila više ukrasna nego statična.

Većina je tih crkava bila sagrađena u slobodnom tlocrtu i nepravilno, jer su se gradile »od oka«, bez antičke točnosti. Prema tlocrtu starohrvatske se crkve mogu različito podijeliti ali su dva osnovna tipa: *središni* (centralni) i *uzdužni* (longitudinalni), te spoj jednog i drugog. Teško je odrediti koji je prvi nastao jer se oba pojavljuju u isto doba. Nastojat ćemo ukratko, stoga i nedovoljno, zbog ograničenog prostora, opisati ta naša najstarija svetišta.

2. Osnovica kod središnjeg tipa je kružnica ili četvorokutni prostor pokriven kupolom oko koje se nižu apside ili četvorokutni prostori. Takav je oblik bio poznat na Istoku u kasnoantičko doba (IV. st.) i od njega se razvija bizantsko-kršćanska arhitektura s grčkim križem u osnovici. Odatle se ona proširila po Zapadu, osobito za Justinijanove ekspanzije (VI. st.) kad je Ravena s brojnim crkvama djelovala na Europu, pa i na naše krajeve (Mauzolej Gale Placidije). Bizantska kapela u *Gradu* iz VI. st. bliska je našim crkvicama. I starokršćanska bazilika u *Bilicama* kod Šibenika, po Karamanu iz V—VI. st., ima centralne oblike tlocrta. Slični su oblici na kapeli *Marije Formoze u Puli* s polukružnom apsidom, *sv. Andrije pred Rovinjom* ili na porušenoj kapeli osmerokutnog oblika u *Splitu u samostanu sv. Franje*. Međutim, te su zgrade sagrađene klasičnim načinom dok su hrvatski nepoznati majstori, preuzimajući osnovne oblike, zidali u slobodnim oblicima. U te prelazne oblike spada crkva u *Malom Ižu* od koje je ostao samo istočni dio s polukružnom apsidom.<sup>10</sup> Oznake preteča predromaničkih crkava slobodnog oblika zapažaju se i na najvećem objektu na našoj obali — *sv. Donatu u Zadru* (prije Presv. Trojstva).<sup>11</sup>

Gradnja je te crkve počela za biskupa Donata (oko 800. g.). Ona je građena pod utjecajem karolinških dvorskih kapela ali i Bizanta gdje je sam Donat mogao vidjeti »Katekumensku« baziliku, s kojom je uspoređuje Konstantin Porfirogenet. Njegov kružni središnji nepravilni dio na istoku ima tri polukružne apside. Oko te središnjice sazidan je prstenasti presvođeni brod u čijem je gornjem dijelu bila galerija (matronat) određena za žene, na koju se, kako piše i u porfiru rođeni car, penjalo stepenicama. Unutarnja struktura počivala je na antičkim stupovima upotrebljenim s foruma. Vanjski su zidovi, od ostataka kamenja s foruma, nepravilni s jednostavnim lezenama koje još više naglašavaju njezinu velebnost.

Ta se građevina sigurno duboko doimala prolaznika kroz bizantski administrativni centar, ali je nije nitko imitirao, niti u skromnijem obujmu.

Centralnom tipu pripadaju crkve s *trolisnom osnovicom*. Takva je crkva *sv. Nikole u Prahuljama*, blizu Nina, podignuta na prehistorijskom nadgrobnom humku.<sup>12</sup> Njegov je tlocrt trolist s ulaznim krakom. U sre-

<sup>10</sup> I. Petricioli, *Rotunda u Malom Ižu, Peristil*, IV, Zagreb 1961.

<sup>11</sup> I. Petricioli, *Donat Sv., Likovna enciklopedija*, sv. I, Zagreb 1962, 73—75.

<sup>12</sup> I. Petricioli, *Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novog vijeka* (unaprijed: *Osvrt*), Radovi Instit. JAZU u Zadru, Zadar, 1969, sv. 16—17, 14.

dini se dizala kupola koja je kasnije dobila nadgradnju — kulu za obranu, tako da je djelomično sačuvana i konzervirana. Vanjski su zidovi bez ukrasa, tek pod strehom su nazubljene konzolice. Svjetlo je ulazilo kroz tri prozorčića, na svakom listu crkve. Ta se crkva zbog ukrštenih pojasnica, romaničkog portala i po tehnicu zidanja datira u kasnije doba nego što su stariji pisci tvrdili. Ona je u potpunosti slična *sv. Krševanu na otoku Krku*, pokraj rta Glavotoka. Mohorovčić<sup>13</sup> je upozorio na originalni pothvat pučkog majstora. On je pojačao središte upornjaka, a time i kupolu. Obje su crkve podignute krajem XI. ili poč. XII. st.

Porušena i dovoljno neispitana crkva *sv. Petra na Gornjem Muću*, poznata po Branimirovu natpisu, čini se da je imala uz kupolu četiri apsida. Prema natpisu njezina se gradnja može točno datirati (878. g.), što je dokaz napredovanja tehnike gradnje.

U sjevernoj i srednjoj Dalmaciji dosta je crkava bilo šestereolnog oblika, što je inače rijetka pojava u srednjovjekovnoj arhitekturi Europe. Njima je mogla poslužiti kao predložak *krstionica u Zadru*, sagrađena u VI. st. a uništena u II. svj. ratu i još nije obnovljena. U samom Zadru porušena je u prošlom stoljeću crkva *Stomorica* (sv. Uršula), sagrađena u XI. st.<sup>14</sup> Oko kružnog središta dizala se kupola s pet polukružnih apsida i pravokutnim ulazom ispred kojeg je bilo predvorje gdje se dizao zvonik. Oltar je bio postavljen na povišenom prezbiteriju, odijeljen plutejem od lađe. Slična je bila crkva *sv. Marije u Trogiru*, nedaleko od katedrale, koja je konzervirana u temeljima.<sup>15</sup> Te su crkve mogle djelovati i na pučke majstore.

Na hrvatskom teritoriju sačuvali su se ostaci takvih crkava što ih je ispitao S. Gunjača.<sup>16</sup> *sv. Martin u Pridrazi* kod Karina, podignut na ostacima antičke građevine, *sv. Mihovil u Brnazima* kod Sinja na ostacima starokršćanske bazilike i crkva nepoznatog titulara u *Manastirinama* kod Kašića u Kotarima. Jedino je od tih donekle sačuvana crkva *sv. Trojice* u Poljudu (Split). Središnji prostor nije u potpunosti sačuvan tako da se ne zna da li je bio presvođen ili pokriven drvenom građom. Svjetlo je prodiralo u malenu unutrašnjost kroz uske prozorčice triju istočnih apsida. I ona je vjerojatno sagrađena na starijoj antičkoj građevini.<sup>17</sup> Srušena crkva u *Bijeloj Lokvi u Ošlju* kod Stona imala je jednako osmolisnu osnovicu a ulazna je apsida poprimila pravokutni oblik. Oltarna pregrada dijelila je prezbiterij koji je obuhvaćao tri apsida

<sup>13</sup> A. Mohorovčić, *Problem*, 500.

<sup>14</sup> I. Petricioli, *Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru, Diadora*, Zadar 1968, sv. 4, 247—269.

<sup>15</sup> T. Marasović, *Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru*, SP, III/8—9, Zagreb 1963, 83—100; isti, *Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru*, Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966, 101—108.

<sup>16</sup> S. Gunjača, *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada*, SP, III/8—9, Zagreb 1963, 35—64; isti, *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*, SP, III/4, Zagreb 1955, 85—134; isti, *Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, SP, III/7, Zagreb 1960, 270—271.

<sup>17</sup> Lj. Karaman, *Ziva starina*, Zagreb 1943, 96—98.

od lađe. Svaka je apsida imala prozor. Kupola se sastojala od stožastog krova. Ona se vrlo široko datira (VIII. do X. st.).<sup>18</sup>

Centralnom je tipu pripadala i crkva *sv. Vida u Zadru*, porušena g. 1877. Ona je bila u obliku slobodnog križa. Njoj je potpuno jednaka crkva *sv. Križa u Ninu*.<sup>19</sup> Središnji četverokutni dio pretvara se pomoću trompa u kružni, na koji je podignuta kalota i na njoj nepravilna kupola. Sa strane središnjeg prostora, u obliku nepravilna grčkog križa, produžuju se krakovi od kojih se istočni pretvara u apsidu uz koju se s obje strane prislanjaju dvije manje. One razbijaju čistinu križnog oblika. Zidovi su izvana ukrašeni plitkim nišama a kupola jednostavnim lezenama koje razbijaju jednoličnost rustičnih zidova. Iznad ulaza je ukrašen nadvratnik s imenom župana Godečaja. Kako on ima oznake romaničke, I. Petricioli stavlja gradnju crkve u XI. st.

Osamljen, ali u potpunoj slobodi sagrađen, jest primjer ruševina *sv. Donata na Krku*.<sup>20</sup> Na sredini zgrade diže se iz temelja kupola.

3. Drugi je tip crkava *uzdužni*. Taj se sastojao od pravokutne lađe za vjernike, a završavao je pravokutnom ili polukružnom apsidom. Zidovi se kao i kod centralnih građevina oživljavaju nišama, lezenama, kontraforima i pilastrima. Ti se dekorativni i statički elementi pri krovu sjedinjuju grednjakom, dvostrukim ili trostrukim lukovima, dvojnim arkadama, slijepim lukovima ili nestaju u krovnoj konstrukciji.

Najjednostavnije su *jednobrodne crkve*. Njihove su lađe imale bačvasti ili kružni krov. On je podijeljen na tri jednaka traveja od kojih je često srednji nešto veći. Diobe su pomoću lezena koje izlaze iz pilastara ili samih zidova.

U tu bismo skupinu mogli postaviti neobično dugu i usku ruševinu u *Osorskom Docu*. Mohorovčić<sup>21</sup> smatra da su je Hrvati ili uništili ili na staru građevinu podigli svoj sakralni objekt. U njoj se našlo dosta kamenog namještaja ukrašenog pleterom iz prelaza VIII. u IX. ili prve pol. IX. st.

Takvih jednostavnih crkava bilo je dosta kao što su ostaci *sv. Jurja*, sjeverno od grada *Paga*.<sup>22</sup> Crkva *sv. Lucije u Jurandvoru*, odakle je poznata Bašćanska ploča na otoku Krku, jest jednobrodna s okruglom apsidom i zvonikom na pročelju. Ploča je bila dio crkvene pregrade.<sup>23</sup>

<sup>18</sup> T. Marasović, *Ranosrednjovjekovna crkvice u Ošlju kod Stona, Peristil*, II, Zagreb 1957.

<sup>19</sup> J. Jelić, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb 1911; Lj. Karaman, *Iz koljevke*, 56. i sl.; I. Petricioli, *Osvrt*, 320—327; V. Jakić-Cestarić, *Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu*, Radovi Inst. JAZU u Zadru, Zadar 1969, sv. 16—17, 357—374. Najnovija istraživanja crkve utvrdila su da je nadvratnik organski povezan s gradnjom.

<sup>20</sup> A. Mohorovčić, *Problem*, 499.

<sup>21</sup> A. Mohorovčić, *Problem*, 502.

<sup>22</sup> I. Petricioli, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu*, SP, III/2, Zagreb 1952, 105—112. Slični su ostaci crkve posvećene jednako sv. Jurju u Časkoj na suprotnoj strani paške uvale koja je građena na temeljima starije.

<sup>23</sup> B. Fučić, *Jurandvorski ulomci, Krčki zbornik*, 3, Krk 1971. O tome je Fučić pisao u *Ljetopisu JAZU*, knj. 64, Zagreb 1960, 175—176 (*Izvještaj o radovima u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku godine 1955. i 1957.*)

Slične su i dvije male crkve na otoku Šipanu<sup>24</sup> kao i sv. Ivan u Stivanjem polju na Dugom otoku. Sličnih je oblika crkva sv. Jure u Radunu iznad Kaštel-Starog te ostaci »Crkvine« u Čuku na Dugom otoku,<sup>25</sup> sv. Petar u uvali Supetar i Gospa od mora na otoku Čiovu.<sup>26</sup> Slična je ali zbog terena neobično nepravilnog začelja crkva sv. Jurja u Ponikvama na Pelješcu s bačvastim svodom i lezenama koje idu od poda te dijele unutrašnjost u tri prostora.<sup>27</sup>

U Biskupiji, na Bukorovića podvornici, oko grobova bila je jednostavna crkva čiji su vanjski zidovi pojačani poluobljim kontraforima (prelaz X. u XI. st.).<sup>28</sup> Iz nešto ranijeg je razdoblja<sup>29</sup> crkva sv. Spasa u Vrhrici sa zvonikom na pročelju, po Gunjači najstarijem u Hrvatskoj. Ona je prelazni oblik od centralnog u longitudinalni tip. Među porušene a neispitane crkve spada i crkvice sv. Jure na Krinju u Hrvacama kod Sinja, kojoj je u novije doba pala okrugla apsida.

Brojne su male crkve na otoku Braču, koje je stručno obradio D. Domančić.<sup>30</sup> One, kao sv. Mihovil nad Dolom, između Škripa i Dola imaju istaknute slijepe, uske i duboke arkade ili visoke lezene što im daje posebni ugođaj, a neke, kao sv. Juraj na Straževiku imaju zvonik na preslicu. Slično se gradilo i na kopnu neretvanske kneževine, u poljičkom i makarskom primorju, kao sv. Mihovil u Igranima sa zvonikom na preslicu (kraj XI. ili poč. XII. st.) ili sv. Martin (?) u Tučepima, sačuvan samo u temeljima, ili zadužbina Kačića sv. Ivan u Podaci, jednako sa zvonikom na preslicu.<sup>31</sup>

<sup>24</sup> J. Posedel, *Predromanički spomenici otoka Šipana*, SP, III/2, Zagreb 1952, 114—122; V. Lisičar, *Koločep nekoć i sada*, Dubrovnik 1932, 179. To su crkve sv. Petra u Veljem i sv. Ivana Krst. u Šilovu selu te jednobrodna s ovalnom apsidom sv. Barbare. Njima nismo mogli nadodati crkve sv. Mihovila (nad morem) i sv. Jeronimu (vidi: S. Puhiera, *Srednjovjekovne crkve na ostrvu Šipanu kod Dubrovnika, Starinar*, V—VI, Beograd 1954—55, 227—245).

<sup>25</sup> I. Petricioli, *Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku*, SP, III/3, Zagreb 1954, 56—58. i 61—62.

<sup>26</sup> L. Katić, *Starohrvatska crkvice sv. Petra na Čiovu*, SP, III/3, Zagreb 1954, 183—184.

<sup>27</sup> I. Fisković, *Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu, Prilozi pov. umj. u Dalmaciji* (unaprijed: *Prilozi*), 19, Split 1972, 18—30.

<sup>28</sup> S. Gunjača, *Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje*, SP, III/2, Zagreb 1952, 57—80.

<sup>29</sup> S. Gunjača, *Radovi na crkvi i groblju sv. Spasa na vrelu Cetine*, Ljetopis JAZU, knj. 55, Zagreb 1949, 87—91.

<sup>30</sup> D. Domančić, *Srednji vijek*, u knjizi: *Kulturni spomenici otoka Brača, Brački zbornik*, IV, Zagreb 1960, 113—131. To su crkve: sv. Ilije na zapadu Donjeg Humca, koja je podignuta iznad rimskog groba s četvrtastom apsidom, sv. Jurja sjeverno od Nerežišća s polukružnom apsidom i visokim ali plitkim lezenama, koje su spojene lukom, dok iznad vrata ima malu lunetu, hodočašnička crkva sv. Klementa kod Gornjeg Humca, crkva sv. Jurja na Straževiku s polukružnom arkadom i zvonikom na preslicu, crkva sv. Kuzme i Damjana na Smrčeviku, sv. Nedjelja pod Gracem, sv. Toma nad zaselkom Nasela, sv. Martin između Milne i Bobovišta s kamenim impostima na početku luka arkade, crkva sv. Svetih kod Gornjeg Humca i sv. Duha u Škripu te crkva sv. Ivana u Bolu, Stomorica sjeveroistočno od Ložišća i sv. Luka između Donjeg Humca i Supetra, koje su već početak romanike. U crkvi sv. Luke ucrtan je crtež broda.

<sup>31</sup> N. Božanić-Bezić, *Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja, Makarski zbornik*, Makarska 1970, 282. i sl.



K ovima bismo mogli još nadodati crkvu *sv. Luke na Lastovu* iz XI. st. Ona ima na pročelju poluobli luk a na pobočnim zidovima tri lezene.<sup>32</sup> I na otočiću *Biševu* sagrađena je crkvice *sv. Silvestra* sličnih oblika, koja je kasnije pregrađena.<sup>33</sup> Takvih je crkava, ispitanih i još neispitanih, bilo dosta.<sup>34</sup>

4. Na području južne Hrvatske bio je raširen tip crkava koje su spoj spomenutih dvaju s kupolom na krovu.

Kao njihov prototip mogli bismo spomenuti crkvu *sv. Petra u Priku kod Omiša*.<sup>35</sup> I ona je sagrađena na ostacima starokršćanske crkve. Podijeljena je u unutrašnjosti u tri polja a na središnjem se diže mala, slijepa kupola, postavljena na četvrtasti tambur. Vanjski zid je raščlanjen lezenama koje se pod strehom spajaju u slijepu lukove. Na pročelju je veliki luk unutar kojeg je sitni prozor ispod kojega je mala niša. Unutrašnjost završava polukružnom apsidom s tri niše, gdje je smješten oltar, a svjetlo ulazi kroz tri prozora s kamenim pregradama s južne strane. Takvih je crkava bilo više; posebno ih je obradio T. Marasović određivši crtu njihove rasprostranjenosti: Omiš — Kotor. Njihova gradnja je nastala pod utjecajem kasnoantičkih oblika i bizantske arhitekture, ali još više lokalne dalmatinske ranosrednjovjekovne arhitekture, koju je istraživač E. Dyggve nazvao »adriobizantizmom«. Prema Marasoviću taj je tip moguće k nama došao preko Grčke te se stoga proširio u južnim dijelovima naše domovine. On ga stoga naziva *južnodalmatinski kupolni tip*. Osnovna njegova oznaka je kupola što se u srednjem dijelu broda diže preko trompa ili rjeđe pandativa. Kupola je izvana kvadratična, a pokrivena je četverostrešnim krovom.

Među te zanimljive crkve spada sačuvana crkva *sv. Mihovila kod Stona*.<sup>36</sup> Ona je prvotno imala kupolu, kako se vidi na modelu što ga u sačuvanom fragmentu freske drži vladar. Upravo se po njoj i gradnja crkve različito datira. Zidne su plohe ukrašene plitkim nišama, vani u različitim visinama, a unutar polukružnim.

Najvažnije su crkve tog tipa na elafitskim otocima, *Koločepu*, *Lopudu* i *Šipanu*.<sup>37</sup> Najbolje je sačuvana crkvice *sv. Mihovila*. Ima kupolu s četve-

<sup>32</sup> C. Fisković, *Lastovski spomenici*, Split 1966, 49—52.

<sup>33</sup> N. Klaić, *Povijest*, 476—478.

<sup>34</sup> Dosta ima malih crkvice na hrvatskom teritoriju koje je teško pobrojiti kao ostaci crkvice *sv. Maksima* na otočiću Majsanu pred Korčulom, *sv. Ivana* u Lombardi, *sv. Vida* u Žrnovu, na otoku *sv. Petra* te iznad Korčule *sv. Luke*, nejasni ostaci crkve na Koženjaku na Dugom otoku, *sv. Stjepana* u Trogiru (srušena 1769), *sv. Ivana* u Kljacima kod Drniša, crkva u Gracu, *sv. Stjepana* na groblju poljičkih Jesenica, *sv. Martina* u Podstrani, *sv. Mojsija* nedaleko od Jesenica, *Stomorica* iznad Duća, *sv. Jure* na Perunu, *sv. Maksima* u Jesenicama i dr. Vidi: V. Gvozdanović, n. dj. 55. i sl.

<sup>35</sup> Literaturu o njoj vidi: N. Bezić, *Crkva sv. Petra na Priku u Omišu*, *Prilozi*, 12, Split 1960, 50, bilj. 1—2; isti, *Novi nalaz u crkvi sv. Petra na Priku u Omišu*, *Prilozi*, 13, Split 1961, 45—60.

<sup>36</sup> Lj. Karaman, *Crkvice sv. Mihajla kod Stona*, VJHAD, NS XV, Zagreb 1928, 81—116; isti, *O vremenu gradnje sv. Mihovila u Stonu*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, IX, br. 3, Zagreb 1960, 81; I. M. Zdravković, *Nacrti preromaničke crkvice sv. Mihajla u Stonu*, *Prilozi*, 12, Split 1960, 25—31.

<sup>37</sup> J. Posedel, n. dj., 122—128; T. Marasović, n. dj., 35. i sl.; C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, *Dubrovnik* 1955, 46—52; J. Lucić, *Građevinski*

rostranom piramidom na vrhu i akroterijem na krovu. Ukrašena je s tri polukružne niše s južne strane, na drugima su po dvije.

Dubrovačkoj grupi pripadaju *sv. Nikola na Prijekome* na kojoj ima četiri para lezena u unutrašnjosti i *Sigurata* («Preobraženja»).

Tom je tipu slična crkva *sv. Nikole na Glavici* između Sumartina i Selaca na otoku Braču.<sup>38</sup> Ona ima bačvasti svod razbijen s tri poprečna pojasa koji izlaze iz zida nad pilastrima, a na zapadnom zidu su imposti. Usred svoda je mala slijeпа kupola.

Ovim se crkvama pridružuju crkve u Boki Kotorskoj, od kojih tom vremenu pripada *sv. Toma u Kutinama*. Ostale su crkve, *sv. Luka* i kolegijalna *sv. Marije*, iz razdoblja romanike.<sup>39</sup>

5. Osim tih crkava gradile su se u Hrvatskoj veće, s više brodova.

Rijetke su *dvobrodne građevine*, kao u Zadru *Sv. Petar Stari*, danas spojena sa starijom bazilikom *sv. Andrije*. Crkva je nastala preuređenjem starije na istom mjestu. Obje su bile islikane romaničkim freskama iz raznog doba. Namještaj je bio ukrašen pleterom i sačuvan je u ulomcima.<sup>40</sup>

Mnogo je više *trobrodnih crkava*. U Trogiru je zanimljiva crkva *sv. Barbare*, prije *sv. Martina*. Ona je prvotno imala nasred krova zvonik. Građena je jednostavno, ali je presvođena svodom. Karaman naglašava veliki uspjeh graditelja što su oko g. 800. prekrili crkvu *sv. Barbare* križnim svodovima kad u Europi na to nije još nitko ni mislio jer se postavljao drveni strop. Lađe su odijeljene nizom stupova za koje je materijal upotrebljen iz rimskih ostataka. Svetište je polukružno, a apside sažidana pomoću trompa. U sporednim, vrlo uskim lađama nizale su se oble niše dok su u svodovima i na vrhu pobočnih zidova postavljene prazne žare iz pečene zemlje zbog, kako stručnjaci misle, bolje rezonancije.<sup>41</sup> U Splitu je na *Sustjepanu* bila sagrađena trobrodna bazilika (IX. ili poč. X. st.). U njenu gradnju, koja ima elemente starokršćanske arhi-

spomenici XIII stoljeća na *Šipanu*, *Prilozi*, 13, Split 1961, 82. Na Koločepu su to crkve *sv. Antuna Padovanskog* (prvotno *sv. Đurđa*), *sv. Srđa* s razvedenim unutrašnjim zidovima i *sv. Nikole* koja ima vani niz plitkih niša. Na Lopudu su također tri i to *sv. Ilije*, danas bez kupole, *sv. Ivana* s plitkim nišama i *sv. Nikole*, na kojoj niše završavaju pri vrhu dvojnimi lukovima. Na *Šipanu* su *sv. Ivana* kod *Sudurđa*, danas bez kupole, *sv. Mihovila* u *Pakleni* i *sv. Petra* nad *Lukom Šipanskom* s tragovima kupole.

<sup>38</sup> D. Domančić, n. dj., 118—119.

<sup>39</sup> U tu bi se skupinu možda mogla ubrojiti i crkva *sv. Pelegrina* kod *Savra* na *Dugom otoku*, *sv. Jurja* u *Ravanjskoj* kod *Jesenica*, *sv. Viktora* na *Citoriju* »*Tilagu*« na *Dugom otoku* u *uvali Telašćice*. Mogli bismo pripomenuti da je tom tipu pripadala i trobrodna crkva *sv. Eufemije* u *Splitu* koja je kasnije nadograđena (C. Fisković, *Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu*, HZ, Zagreb, 1/1948, 201—210).

<sup>40</sup> I. Petricioli - S. Vučenočić, *Crkva sv. Andrije i Sv. Petar Stari u Zadru*, *Diadora*, Zadar 1970, 5, 177—202. Zanimljivo je da se u skupnoj grobnici, na uglu izvan crkve, našla naušnica duga 4 cm od bronze s grozdastim privjeskom (bjelobrdska kultura) iz XI. st. iz *Panonske Hrvatske*, a ujedno i dvije brončane vitice poznate iz starohrvatskih grobova iz *Hrvatske*.

<sup>41</sup> C. Fisković, *Dvije preromaničke crkve u Trogiru*, *Prilozi*, 14, Split 1962, 40. i sl. Takav je zvonik sačuvan u *Splitu* na crkvi *Gospode od zvonika*, na krovu antičkog hrama *Dioklecijanove palače* ili kod *sv. Mikule* u *Velom Varošu* (XI.—XII. st.).

tekture, upotrebljen je materijal iz Dioklecijanove palače. Kasnije, u XI. ili poč. XII. st., njezina je unutrašnjost pregrađivana.<sup>42</sup>

Trobrodna je crkva bila *sv. Marije* u Ninu, koju je proučavao L. Jelić, a iskapao g. 1928. Dyggve. Lađe su završavale s apsidadama od kojih je srednja bila iznutra polukružna a izvana poligonalna. Time se može povezati s ravenskim bazilikama V. i VI. st., što se potvrđuje sličnošću nekih od nađenih kamenih ukrasa. Međutim, Petricioli upozorava na kapitule koji su slični crkvama iz Raba (XI. st.) i iz crkve *sv. Lovreča Pazetinaškog*, pa i iz akvilejske katedrale što isključuje VI. st. Tako je njezin postanak još uvijek neodređen.<sup>43</sup>

S XI. st. počinju se graditi veće crkve. One su, zapravo, preteče romaničkih kasnijih katedrala. Jedna je od tih *sv. Nediljice u Zadru*, prvotno posvećene *sv. Ivanu »đe Stoporiza«*, iz XI. st., srušena u prošlom stoljeću. Sastojala se od dvije crkve, gornje i donje. Gornja je bila podijeljena u tri lađe od kojih je srednja bila dosta viša. Krov je vjerojatno imao svodovnu konstrukciju.<sup>44</sup>

U tu grupu spada i crkva u Solinu na lokalitetu »Gradina«, posvećena *sv. Mariji*. Bila je četvorina s tri apside, od kojih je srednja bila veća. U njezinoj sredini bilo je sedam stupova u obliku oktogona koji su vjerojatno podržavali kupolu. U svakom uglu je bio po jedan stup.<sup>45</sup> Zidovi su bili pojačani kontraforima. Nedaleko od te crkve, koju su srušile turske čete, bila je »Šuplja crkva« — *krunidbena bazilika kralja Zvonimira*. građena u XI. st., ali je dobila pregrade u XII. st. Uz crkvu je bio samostan *sv. Mojsija*.<sup>46</sup> Crkva je bila trobrodna. Središnja lađa je završavala četvrtastom apsidom, a pobočne polukružnim. Lađe su podijeljne s deset stupova. Prezbiterij je bio dosta prostran sve do drugoga stupa. Ispred se dizao zvonik. Zidovi su bili ukrašeni lezenama. Time se ta crkva razlikuje od već nastupajućih romaničkih, koje ih nemaju.

Ovdje bismo spomenuli i kompleks *Gospe od Otoka* u Solinu iako je ranijeg razdoblja (kraj X. st.), a ni do danas nije u potpunosti arheološki istražen. F. Bulić je g. 1898. iskapao crkvu koja je po njegovu mišljenju bila posvećena *sv. Mariji*. Ona je bila trobrodna građevina s polukružnom apsidom, izvana četvrtastom. U sredini se dizala mala četvrtasta kupola. Ispred je imala predvorje u kojem su bili sarkofazi gdje su nađeni ostaci sarkofaga kraljice Jelene s poznatim natpisom. Crkva je bila podignuta iznad ruševina starokršćanske bazilike. Do te crkve neki su stručnjaci smatrali da se dizala druga, čije je ostatke g. 1930. pronašao L. Katić i Dyggve. Katić je mislio da je Crkva što ju

<sup>42</sup> T. Marasović - D. Vrsalović, *Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu*, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, Split, LXV—LXVII/1963—1965, 175—207.

<sup>43</sup> I. Petricioli, *Osvrt*, 338. Blizu Nina se dizala i nedovoljno proučena crkva *sv. Katarine*.

<sup>44</sup> I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, u zborniku *Grad Zadar*, Zadar 1966, 148.

<sup>45</sup> J. Strzygowski, n. dj., 100—103. On je mislio da su stupovi zapravo simboli 12 jarbola. F. Bulić, *Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu*, *Tomislavov zbornik*, Zagreb 1925, 446—450; Lj. Karaman, *Živa starina*, 102—103.

<sup>46</sup> Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti*, 21.

pronašao Bulić bila posvećena sv. Stjepanu, a ona što ju je on pronašao sv. Mariji. Međutim, u novije vrijeme Ž. Rapanić i D. Jelovina misle da su to ostaci crkve koja je bila sagrađena nakon oslobođenja Solina od Turaka (XVII. st.) dok bi Jelenina crkva sv. Marije bila u »Gradini«. <sup>47</sup> Svakako će trebati poduzeti nova arheološka istraživanja cijelog terena jer se pretpostavlja da su tu mogli biti i kraljevski dvorovi.

U *Biskupiji* kod Knina, na *Crkvini* pronađeni su ostaci trobrodne bazi-like (IX—X. st.), posvećene Bogorodici. <sup>48</sup> Ispred se prostirao trijem sa zvonikom uz koji su bile dvije prostorije, moguće mauzoleji, jer su u njima nađeni sarkofazi. Uz crkvu je bio samostan. Jednako na *Stupovima* u Biskupiji su ostaci najveće trobrodne crkve u Hrvatskoj s tri polukružne apside iz druge pol. XI. st. I ta je crkva imala na pročelju zvonik. Židovi su bili pojačani poluobljima kontraforima, brodovi jakim pilonima odijeljeni. Crkva je, moguće, posvećena sv. *Ceciliji*. <sup>49</sup> Jednako u *Ninu*, nedaleko od župske crkve, otkrivena je trobrodna bazilika. U *Biogradu* je u XI. st. sagrađena velebna trobrodna katedrala sa zvonikom na pročelju i obljam kontraforima. <sup>50</sup> Isto tako je i crkva sv. *Ivana Evanđelista* u Biogradu bila trobrodna bazilika. Nju je g. 1076. posvetio splitski nadbiskup Lovro u prisutnosti papina poslanika Gebizona. <sup>51</sup> U Biogradu je bila još jedna trobrodna bazilika, sv. Tome, a pripadala je moguće ženskoj benediktinskoj opatiji. <sup>52</sup>

Tip trobrodnih crkava dosta je zastupljen u *Istri* i na *Kvarneru*. Tako je crkva sv. *Kvirina* kod Vodnjana, bila trobrodna bazilika, danas jedno-brodna. Njezini su brodovi završavali polukružnim apsidama. Visoki lukovi dijelili su crkvu u lađe. Ona se svakako, prema Mohorovčiću, može ubrojiti u predromaničke građevine, a isto tako i crkva sv. *Trojstva* u *Hrastovlju*. Ona je bila presvodena bačvastim svodovima. Na njezinu su gradnju možda djelovale bazilika u Poreču, a i stara u Vrsaru. <sup>53</sup>

U XI. st. došlo je i na tom području do velebnih crkava, kao sv. *Ivana* u *Rabu*. Ona je imala u prostranoj apsidi deambularij, koji su inače imale veće benediktinske opatijske crkve za procesije. Sagrađena je na temeljima starije bazilike od koje je uzet materijal, npr. dio poda mo-

<sup>47</sup> F. Bulić, *Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene*, Vj. AD, NS V, Zagreb, 1901, 201—227; L. Katić, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*, Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 187—219; D. Jelovina - Ž. Rapanić, *Na Otoku — jedna crkva*, *Slobodna Dalmacija*, Split XXXIV/1976, br. 9685 od 22. svibnja, 5.

<sup>48</sup> S. Gunjača, *Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas*, SP, III/2, Zagreb 1952, 226. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split 1964, 536—537. U Biskupiji je bio i samostan sv. Bartula koji se spominje više puta u ispravama (I. Ostojić, n. dj., 533—536).

<sup>49</sup> S. Gunjača, *Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina*, SP, III/5, Zagreb 1956, 65—127.

<sup>50</sup> Lj. Karaman, *Iz koljevke*, 68.

<sup>51</sup> I. Ostojić, n. dj. 217—218. Benediktincima su pripadale male, jednostavne crkve sv. Mihovila (danas sv. Roka) kod Rogova, sv. Mihovil u Miranju, kapela sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu te vjerojatno kapela Glavosjeka sv. Ivana Krstitelja na rtu Pulje između Bibinja i Sukošana.

<sup>52</sup> Isti, 240—242.

<sup>53</sup> A. Mohorovčić, *Problemi*, 510.

zaika i stup u apsidi. Benediktinci su podigli i crkvu *sv. Petra u Osoru* i u *Supetarskoj dragi na Rabu*.<sup>54</sup> Iz predromanike su dijelovi *katedrale sv. Marije u Krku*, a isto tako i crkve *sv. Kvirina* u istom gradu. U *Zadru* je u XI. st. sagrađena trobrodna crkva *sv. Lovre*.<sup>55</sup> Ona je imala na središtu kupolu koja je uništena. Ta crkva se smatra pretečom romanike. Bila je podijeljena s dva para stupova u tri lađe. Srednja je bila s ravnim krovom i na njenoj sredini dizala se kupola koja danas ne postoji. Pobočne su lađe bile presvođene. Pretpostavlja se da je građena u dva navrata, prvi put prije g. 918. a drugi u XI. st. kad je dobila romanička obilježja.

Nedaleko od srednjovjekovnog Splita, podno Marjana, bila je sagrađena crkva *sv. Nikole u Velom Varošu* s već romaničkim elementima, ali sačuvavši i bizantske.<sup>56</sup>

### Pleterni ukras

Starohrvatske su crkve bile opskrbljene kamenim namještajem ukrašenim linearnim ukrasom. U njemu prevladava *pleter* (Geflechts-ornamentik, sculpture a intreccio). Jednostavni uzao ili dvotroprutasti splet pa čak i četverotračne pletenice ispunjale su u plitkom reljefu prostor u složenu igru mreža ili su se isprepletale oko geometrijski oblikovanih palmeta, lišća, ljiljana, cvjetova, grožđa, pa i životinja. Pleter je ispunjavao stupove, lukove i križeve. Paunovi, ptice, zvijeri preuzeti su iz starokršćanske umjetnosti, ali su izgubili simboliku i postali obični ukras. Na zabatima kroz IX. i X. st. prikazuju se dvije ptice, jedna nasuprot drugoj, s grožđem ili listom u kljunu, a tek u drugoj polovici XI. st. između ptica se stavlja kalež — simbol Euharistije.<sup>57</sup>

Reljefi su se katkada oživljavali ovećim rupama ispunjenim olovom ili staklenom paštom, a i nizom rupica izbušenih svrdlom koje su se punile crnim mrljama. Bujni splet linija bojadisao bi se crvenom, plavom i zlatnom bojom.

1. Taj, uz slobodne oblike građevina, karakterističan izraz starohrvatske umjetnosti bio je raširen jednako u dalmatinskim i istarskim gradovima kao i na hrvatskom teritoriju. On se prostire na jugu do Kotora i Spiča, a u unutrašnjosti obuhvaća zapadne dijelove Bosne, Livno i Glamoč. Iz Imotske krajine sačuvano je samo nekoliko ulomaka u samostanskoj zbirci u Sinju.<sup>58</sup> U Panonskoj Hrvatskoj poznati su ulomci iz Siska i Lobora. Bio je raširen u zapadnim krajevima Istre i po Kvarneru.

Pleter se pojavljuje s prvim gradnjama crkava, a razvija se do XI. st. kad je dosegao svoj vrhunac. Pri kraju tog stoljeća prestaje, što politički odgovara izumiranju narodne dinastije. Ipak, nije pleter zbog toga nestao nego ga zamjenjuje novi umjetnički pravac — romanika.

<sup>54</sup> A. Mohorović, *Problemi*, 512. i sl.

<sup>55</sup> I. Petricioli, *Neki preromanički spomenici Zadra u svjetlu najnovijih istraživanja*, Zbornik Inst. za hist. nauke u Zadru, Zadar 1958, 52—56.

<sup>56</sup> C. Fisković, *Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi sv. Nikole u Splitu*, HZ, II, Zagreb 1949, br. 1—4, 211—221.

<sup>57</sup> Lj. Karaman, *Iz koljevke*, 98.

<sup>58</sup> N. Gabrić, *Neobjavljeni starohrvatski spomenici u Arheološkoj zbirci Fraњеvačkog samostana u Sinju*, Kačić 6, Split 1974, 50—51.

U nauci se mnogo raspravljalo o porijeklu pletera. Neki su mislili, kao Strygowski, da su ga Hrvati donijeli iz pradomovine (iransko-sjevernjačka teorija) gdje su ga urezivali u drvo na namještaju i zidovima svojih kuća i hramova. Drugi su smatrali da su ga Hrvati na svom prolazu prema jugu preuzeli od Langobarda. Treći su, pak, pojavu pletera povezivali s Bizantom.

Karaman<sup>59</sup> je ta mišljenja pobio jer nisu dovoljno argumentirana. Naime, nema sačuvane drvene arhitekture iz hrvatske pradomovine, a rezbarije u drvetu kod originalnih folklornih drvenih predmeta nemaju pletera. Langobardski pleter, kao i kod drugih germanskih plemena, isprepleten je nejasnom fantastikom tako da je, zapravo, zbrka vrpca i životinja, te se bitno razlikuje od našeg. U Bizantu, pak, pleter nije nikada u potpunosti prevladao. Karaman je utvrdio da je nakon seobe naroda u cijeloj Europi prevladala dekorativna umjetnost, i to pod utjecajem bujne mašte primitivnih naroda koji su stupili na pozornicu Europe. Odatle se u srednjoj Italiji, gdje se g. 712. uzima kao početak pletera (S. Giorgio di Valpolicella), razvila pleterna ornamentika. Ona se širila prema sjeveru i preko južne Francuske prešla u Britaniju i Irsku. Kroz VIII. st. pleterni ukras u kamenu buja u Italiji (bunar crkve sv. Tome u Rimu, plutej S. Sabine, vratni okvir S. Clemente). Ukras je pomalo prodirao prema sjeveru preko Ravene (zabat iz S. Apollinare in Classe) te među Langobarde, ali tek nakon uništenja njihove moći (kraj VIII. st.), jer su do tada bili protivnici svega što je dolazilo iz Rima. Tim se putovima pleter proširio u Veneciju i Akvileju.

S kršćanstvom je sigurno prodirala u Hrvatsku i dekorativna umjetnost. Karaman zaključuje da se pleterna ornamentika k nama spustila preko sjeverozapada što dokazuje sličnošću izradbe u Veneciji, Akvileji i Istri. Njegovi su zaključci točni iako su mu usporedbe, kao ulomci ciborija priora Grgura iz Zadra ili iz sv. Marije, iz kasnijeg razdoblja, iz početka romanike. Pleter se na hrvatski teritorij širio i iz dalmatinskih gradova, osobito iz Zadra gdje se na primjer nalazi na ostacima katedralne pregrade prije dolaska Hrvata.<sup>60</sup> U samom Donatu nađen je pleter, uz druge linearne ukrase i u drvetu.<sup>61</sup> Linearne su ukrase naši stari majstori nalazili i na ostacima antičkog kamenja te su ga unosili u igru ukrasa. Iz svih tih komponenata nastao je karakterističan ukras starohrvatske umjetnosti kojim se ispunjavao crkveni kameni namještaj.

2. Na žalost, tokom stoljeća kameni se namještaj izgubio tako da nije ni jedna crkva sačuvala svoj prvotni izgled. Ipak, ostaci, čuvani u muzejima, omogućuju rekonstrukciju unutrašnjosti tih naših najstarijih crkava.

Oltar se sastojao od kamene ploče (menze), često od starijeg materijala. Ploča je stajala na stupu ili zidanom postolju. Gunjača je rekonstruirao oltar crkve na Lopuškoj glavici u Biskupiji. On se sastojao od udubljene ploče koja je stajala na stupu ukrašenom pleterom.

<sup>59</sup> Lj. Karaman, *Iz koljevke*, 103. isl. On donosi literaturu o tome, pa i svoje članke koje je i kasnije proširivao.

<sup>60</sup> J. Belošević, *Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra*, Diadora sv. IV, Zadar 1968, 271—275.

<sup>61</sup> U posljednje vrijeme crkva je potpuno istražena i rezultate je objavio I. Petricioli.

U nekim crkvama ispred oltara bio je *antepedij*. Jedan od tih se sačuvao, u crkvi *sv. Lovre u Pazdigradu* kod Splita. Njegova vanjska površina je podijeljena u dva jednaka polja, uokvirena dijelom pleterom, a dijelom biljnim ukrasom (akroterijem). Ploče su arkadno oblikovane. Unutar dva stupa i luka nalazi se križ oko kojeg su stilizirane palmete. S obje strane gornjeg kraja križa na jednoj su strani pleterne vijuge, a na drugoj cvjetovi. Takav je ukras bio raširen u Italiji kao na ploči *S. Sabine* (IX. st.) ili na gornjem dijelu pluteja iz *Sizmiona*. Međutim, rimski se majstor plavilnim crtežem i klesanjem razlikuje od našeg koji radi »od oka«. Motiv križa s palmetama češće se nalazi na plutejima. Osobito su značajni pluteji s tim motivom iz stare zadarske katedrale, koji se datiraju na kraj VIII. i poč. IX. st. kao prelazni oblik iz kasnoantičkoga dekorativnog klesarstva u predromaničko. I na mramornoj ploči sa »sramotnog stupa« u Zadru isti je motiv. Takav se motiv nalazi na dobro sačuvanom pluteju iz crkve *sv. Barbare u Trogiru* ili nedovoljno sačuvanom iz crkve *sv. Luke* na *Uzdolju* kod *Knina*. I na pluteju iz *Pule* križ je s palmetama iznad kojeg je pojačani niz pletera. Ostaci nešto nespretno isklesanog istog motiva u »muljici«, domaćem mekom kamenu, nađeni su kod župske crkve *sv. Ilije u Kljacima* kod *Drniša*.<sup>62</sup> Oni očituju ruku domaćeg majstora koji je klesao u slaboj vrsti kamena što ga je našao u okolici.

Drugi sačuvani antepedij, koji spominje *Karaman* jest iz crkve *sv. Nikole na Prijeku* (XI. st.). On je nešto drukčiji. Prednja dva polja su različita. Jedno je ispunjeno s pticama, drugo stiliziranom igrom isprepeletenoga lišća-astragala.

Iznad oltara dizao se redovno na četiri stupa *ciborij*, nadgradnja u obliku kupole što se stavljala iznad lukova na kojima je visjela svjetiljka. Kod nas je djelomično sačuvan i još u crkvi *ciborij* iz XI. st. u *rapskoj katedrali*. On je podignut na šest mramornih stupova iznad kojih su krasni lukovi s pleterom i paunovima na uglovima koji piju iz kaleža. Od ostataka je rekonstruiran *ciborij* iz *sv. Marte* u *Biaćima* kod *Splita* (IX. st.). U *Biskupiji* je, prema rekonstrukciji *Gunjače*, krov *ciborija* bio četverostrani, izrađen u obliku piramide pokrivena ciglom s bogatim ukrasom na rubovima. Vrh *ciborija* u *bazilici sv. Marije u Biskupiji* bio je bogato ukrašen s tri reda stiliziranog lišća, a završavao je kamenom kuglom. Lijevo od oltara bio je *stol za posuđe i darove vjernika* (oblacimarij).

Ispred oltara bila je *kamena pregrada*. Ona se razvila od starokršćanskoga niskog septuma. U srednjem vijeku je postala viša i dijelila je svetište od lađe. Sastojala se od dvije ili više kamenih ploča (pluteja), između kojih je bio prolaz. Između ili iznad ploča dizali su se stupići koji su podržavali grednjak (arhitrav). U sredini, nad prolazom, grednjak se pretvarao u trokutni zabat, u donjem dijelu u obliku luka. U zabatu je bio redovno isklesan reljef križa ispunjen pleterom. Ispod njegovih krakova prikazane su ptice s groždem ili paunovi a iznad cvjetovi ili pleterne vijuge. Zabat, a i grednjaci, završavali su motivom kuka koji se razvio iz kasnoantičkog »pasjeg skočka« ili »rakovice«.

<sup>62</sup> N. Gabrić, *Nalaz starohrvatske crkve u Kljacima kod Drniša*, *Kačić* 4, Split 1971, 59—70.

Najbolje je sačuvana pregrada što i danas stoji u kapelici *sv. Martina u Splitu*. Nedostaju joj donje kamene ploče. Crkve s više brodova imale su po nekoliko zabata, kao u trobrodnoj crkvi u *Biaćima* tri, svaki brod po jedan što se može vidjeti i iz ostataka crkve *sv. Cecilije na Stupovima* u Biskupiji. U nekim je crkvama iznad pregrade, kao djelomično sačuvanoj iz *sv. Trojice na Poljudu*, umjesto trokutnog zabata polukružni luk; slično je bilo i u crkvi *sv. Lovre kod Šijana* u Istri. Ploče, grednjaci i zabati bili su ukrašeni pleterom dok su rubovi redovno završavali motivom kuka. Na njima, osobito na plutejima, pokazivala se bujnost mašte pučkih majstora. Na grednjacima i zabatima uklesani su natpisi pohvale onome kome je bila posvećena crkva, ali i njihovim graditeljima, što im daje povijesnu vrijednost.

Ljepši su ulomci kamenih zabata: Trpimirov iz Rižinica, zatim onaj iz Šopota na kojem se spominje knez »Cruatorum« Branimir ili iz sv. Luke na Uzdolju kneza Muncimira, pa pluteji iz Kapitula kod Knina s imenima Držislava i Svetoslava, te osobito bogat iz Koljana kod Vrlike na kojem se vrlo maštovito isprepleću pleter i ptice (XI. st.) ili iz crkve sv. Mihovila u Stonu (XI. st.) gdje u igru linija ulaze osmolisni cvjetići, te plutej iz Pule (X. st.).

Jednako je i *ambon*, odakle se čitala riječ Božja i propovijedalo, bio ukrašen pleterom, npr. u crkvi sv. Mihovila u Neviđanima na otoku Pašmanu. U crkvi sv. Marije u Biskupiji pronađeni su ulomci šestorkutnog ambona, a u Sv. Ceciliji je njegova vanjska strana ukrašena troprutastim pleterom.

*Stupovi* redovno nisu imali osnove, a završavali su kapitelima, često uzetim iz starih građevina. Kapiteli su priproste imitacije starih antičkih kapitela, a ovdje-ondje se u njima isprepleće pleter s pticama. Konzole kao i okviri prozora bili su ukrašeni pleterom, kao u sv. Mihovila u Stonu ili sv. Petra u Priku kod Omiša.

Na ulazima je bila smještena *posuda za sv. vodu* od kamena, kao što je iz crkve sv. Marije (Biskupija).

U *predvorju crkava* negdje su stajali sarkofazi. Oni su bili ili stariji rimski, ili su ih izrađivali domaći majstori i ukrašavali ih pleterom. Takav se jedan našao u Zadru. Od njih je najvažniji *kraljice Jelene* u Solinu. Nad ulaznim vratima postavljao se *nadvratnik* s ukrasima ili natpisima, npr. na crkvi sv. Križa u Ninu, sv. Spasa u Vrhrici, u Koljanima i sv. Mihovilu u Stonu, ali i drugdje.

Iz *kratkog opisa unutrašnjosti starohrvatskih crkava* »izbija upravo naivno radost i želja majstora onih vremena za ukrašivanjem« (Karaman). Radost nad ukrasom pokazao je *knez Muncimir* kad se pohvalio na pregradi sv. Luke u Uzdolju da je »ovo djelo lijepo napravio...«

## Crkveno posuđe i knjige

Kad je kralj Zvonimir g. 1075. položio zakletvu vjernosti papi Grguru VII, darovao je za konačište papinskim poslanicima samostan sv. Grgura u Vrani »sa svim njegovim blagom, to jest sa srebrnom kutijom koja sadrži moći svetog tijela istog blaženog Grgura, dva križa, kalež i pliti-



cu, dvije zlatne krune ukrašene dragim kamenjem, evanđelje okovano srebrom...»

I ostale su crkve u Hrvatskoj bile ukrašene srebrnim ili pozlaćenim posuđem i predmetima. Ti su sigurno uglavnom bili uvoz, jer zlatarstvo, osim u dalmatinskim gradovima, nije u Hrvatskoj još bilo razvijeno. Na žalost, od tog blaga vrlo malo se očuvalo.

Najstariji se relikvijari čuvaju u *Ninu*.<sup>63</sup> To je drvena škrinjica obložena srebrnim limom, relikvijar nepoznata sveca (VII—IX. st.). Drugi je relikvijar-bursa s lopaticom sv. *Asela*. Na njemu su prikazani ninski zaštitnici sv. *Marcela*, *Ambroz* i *Asel* (*Anselmo*). Smatra se da su ga donijeli franački misionari, jer se može usporediti sa sličnim iz kasnomerovinskoga i karolinškog doba kad su se likovi izrađivali iskucavanjem. Danas se nešto kasnije datira (potkraj XI. st.) škrinjica-relikvijar sv. *Jakova* i *Aroncija* s latiničkim natpisima. Pretpostavlja se da je izrađen u prigodi obnove ninske biskupije (1074. g.), kad je papinski poslanik došao u Nin i Zadar.

Iz istog je vremena, po M. Grgiću, škrinjica-močnik sv. *Jakova*, *Krševana* i *Aroncija*, koji je izrađen u radionici zadarskog »majstora sv. *Aroncija*«, vjerojatno *Sergija Madijevca*.

U *Zadru* se u crkvi sv. *Marije* čuva »*Čikin križ*« koji je ona donijela kad je g. 1066. osnovala samostan. To je zapravo pozlaćeni hodočasnički križić (enkolpion) istočnjačkog porijekla (VII. i VIII. st.). U zadarskoj riznici katedrale čuva se relikvijar-škrinjica *Dvanaestoro braće* i sv. *Aroncija* s grčkim slovima. Smatra se da su ga izradili domaći majstori. Dok ga neki datiraju kasnije (XI—XII. st.), Grgić misli da je izrađen kad i ninski. U isto je vrijeme Božna dala izraditi u obliku kapse relikvijar sv. *Jakova* »*Presječenog*«, a »za lijek duše muža svoga *Kaže* i svoje duše«.

Iz sredine VIII. st. je *srebrna kadionica* nađena u *Vrhrici*. Ona vjerojatno potječe iz sjeverne Italije ili *Porajna*.<sup>64</sup> Kadionica visi na tri lanca od isprepletene žice na tri kraka koji završavaju stiliziranim životinjskim glavama.

U splitskoj katedralnoj riznici sačuvalo se iz tog vremena samo nekoliko *enkolpiona* (VIII. do XI. st). Na njima su prikazi *Krista* i *Bogorodice*. Njih su donijeli hodočasnici s *Istoka*. *Toma Arhiđakon* piše kako je nadbiskup *Lovre* poslao u *Antiohiju* svoga slugu da tamo nauči zlatarski zanat i da je za splitsku stolnicu izradio svjećenjake, vrčeve, kalež, biskupski štap, križ i druge predmete.

U *Dubrovniku* su u XI. st. bizantski majstori ili naši izučeni u *Bizantu* izradili moćnike glave i ruku sv. *Vlaha*, na kojima su emaljne ploče i latinski natpisi.

Svaka je crkva imala liturgijske knjige, ali ih se malo sačuvalo, a neke su završile izvan naše domovine, po europskim knjižnicama.

<sup>63</sup> *Zlato i srebro Zadra*, predgovor M. Krlježa, Zagreb (SD). Bolje je izdanje pod istim naslovom i istim predgovorom uredio M. Grgić: *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zagreb 1972. (I. Petricioli nije se složio s nekim datiranjem Grgića.)

<sup>64</sup> K. Vinski, *Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrljike*, SP, Zagreb 1958.

Najstariji je sačuvani primjerak *splitski evanđelistar*, napisan poluuncijalom (VIII. st.) s nekoliko skromnih inicijala, kao slova »L« u obliku ribe. U istom rukopisu su dodaci s inicijalima ukrašenim pleterom.<sup>65</sup> U *Rabu* su sačuvani fragmenti evanđelistara s kraja XI. st. na kojima ima nekoliko lijepih iluminacija (Bogorodica-orans, Uskrsli Krist, Marija Magdalena, apostoli sv. Andrija i Petar, Krist na prijestolju).<sup>66</sup> Splitski nadbiskup Bernardo vjerojatno je donio u *Zagreb Pacional* iz XI. st. (MR 164), a i beneventanski misal (MR 166) koji je nadopunjen u Dalmaciji u XII. st. U njima ima inicijala u obliku ukrštenog pletera.<sup>67</sup> Iz istog je razdoblja i »*Zagrebački diptihon*«, poliptih od bjelokosti. Pleterni isprepleteni ukras nalazi se i na knjizi »*Liber sententiarum*« i ulomku sv. Pisma što se čuva u *franjevačkom samostanu sv. Franje u Šibeniku*, a i u knjižnici *dominikanaca u Dubrovniku*.<sup>68</sup> Iz kasnijeg su razdoblja ostaci kodeksa sa zoomorfnim inicijalima ili viticama s pasjim glavama na kraju uz ljudske likove, kao u *Osorskom evanđelistaru*, danas u Vatikanu. Na Osoru je sačuvan *Evangeliium absarense* (1081. ili 1082. g.) napisan beneventanom a islikan lijepim inicijalima. On je napisan u skriptoriju opatije sv. Nikole u Osoru. U njemu se u »*Exultet*«, uskrsnoj pohvalnoj pjesmi moli ne samo za bizantskog cara nego i za »našeg kralja« — Zvonimira.<sup>69</sup> Iz samostana *sv. Marije u Zadru* potječe Većenegin časoslov (iz 1065—1080. g.), danas u Oxfordu, ukrašen lijepim inicijalima. Isto tako i na drugom Časoslovu, danas u Budimpešti, ima inicijala.<sup>70</sup>

## Zora romanike

Redovno se uzima da je ljudski lik nestao iz kamenih reljefa u VIII. st. i da se tek u XI. st. ponovno javlja. Tu pojavu, koju naglašavaju povjesničari umjetnosti, možemo povezati težnjom obnove da se i likovnim sredstvima propovijeda riječ Božja. Upravo stoga, jedna od glavnih oznaka ponovnog oživljavanja lika u kiparstvu jest naracija — pričanje o životu Isusa Krista.

Pa ipak, teško je odrediti vrijeme kad su kod nas nastali malobrojni ostaci takvih likovnih dostignuća. Postoje uglavnom dvije tendencije, ranoga i kasnijeg datiranja. U novije vrijeme I. Petricioli je već spomenutim radom (bilj. 4) skulpturu s ljudskim likovima postavio pod utjecaj predromanike i to tek u XI. st.

<sup>65</sup> D. Diana, N. Gogala i S. Matijević, *Riznica splitske katedrale*, Split, 1972, 86—87. O evanđelistaru na str. 151—152. i navedena literatura.

<sup>66</sup> A. Badurina, *Fragmenti iluminiranog evanđelistara iz kraja XI stoljeća u Rabu*, *Peristil*, 8—9, Zagreb 1965/1966, 5—11.

<sup>67</sup> D. Kniewald, *Umjetnička vrijednost zagrebačkih liturgijskih kodeksa*, *Croatia sacra*, Zagreb XI—XII/1943, br. 20—21, 173 i sl.

<sup>68</sup> K. Stošić, *Rukopisni kodeksi Samostana sv. Franje u Šibeniku*, *Croatia sacra*, Zagreb III/1933, br. 5, 18. i sl.

<sup>69</sup> N. Klaić, n. dj., 427—428.

<sup>70</sup> M. Grgić, *The eleventh-century Book-illumination in Zadar*, *Journal of Croatia studies*, New York 1968—1969, v. IX—X, 69. i sl.; isti, *Dva nepoznata svetomarijanska rukopisa u Budimpešti*, *Radovi Inst. JAZU u Zadru*, Zadar 1969, knj. 13—14, 125. i sl.; J. Andreis, *Povijest glazbe*, knj. 4, Zagreb 1974, 12. i sl., dao je odličan prikaz do danas ispitanih kodeksa.

Sam je Karaman promatrajući razvoj pletera utvrdio kako on od sredine XI. st. dobiva posebni oblik, osobito u dubrovačkom kraju (Sv. Juraj u Janjini na Pelješcu). Unutar pletera počinju se sve više pojavljivati životinje, crtane lozice, a i sam troprutasti ukras se produbljuje i sređuje i postavlja se u lijepo profilirane okvire, kao na portalu sv. Bartula u Dubrovniku. Na rubovima kamenih ploča pojavljuju se palmete u srcoliku okviru ili se nižu na vijugastoj vitici, kao kod ostataka s otoka Koločepa (XI—XII. st) ili se naizmjenice mijenjaju u obrnutom redu, kao na trokutu zabata iz sv. Marije u Biskupiji. Jednako se uz pleter pojavljuje bujna igra astragala.

Takav način pleternog ukrasa ima plutej iz Donjeg Sela u Koločepu (XI. st). Izdubljene osmice tropleta, postavljene u dijagonali, sijeku dvije kružnice, ali ostavljaju veći prazni prostor u kojem su isklesani likovi: na gornjem fantastična zvijer grifon, na donjem pas koji lovi divljač, a s desne i lijeve strane dječak koji duva u lovački rog. Slični nereligiozni motivi javljaju se na *ciboriju prokonzula Grgura u Zadru*, vjerojatno iz Sv. Petra »in foro« (Starog). On se smatra prvim prodorom rane romanike u nas. Na slabo sačuvanom ulomku ciborija što služi kao nadvratnik na crkvi sv. Duha u Komolcu u Rijeci Dubrovačkoj prikazan je čovjek kako se bori sa zvijeri (XI. st.). Jednako bismo mogli spomenuti i likove ratnika i pastira s ulomaka iz *Pridrage* ili lovca na jelena iz *Novigrada*. Oni sigurno ne prikazuju svetačke likove nego obični život. Lik konjanika koji ubija četveronožnu neman iz *Žrnovnice* kod Splita, uokviren sitnim kružnicama i pleterom, moguće prikazuje sv. Jurja, ali primitivnost obrade, kako piše K. Prijatelj, onemogućuje točno datiranje tog reljefa.<sup>71</sup>

Najstariji sačuvani likovni prikaz u nas jest sitni ulomak *raspela iz Brnaza*. Na njemu je osim natpisa IESUS FI/lius/ DEI ugravirana glava s aureolom, jednostavno kao na starim enkolpionima. Šteta što je taj ulomak nedovoljno sačuvan te se ne može ni likovno, a ni vremenski bolje odrediti.

Na temelju stilističke analize sačuvanih ulomaka s područja srednje Dalmacije Petricioli je stvorio dva klesarska kruga predromaničkog kiparstva: *zadarsko-splitska skupina* i *zadarsko-kninska*.

U najboljem ostvarenju prve skupine su *pluteji iz crkve sv. Nediljice* u Zadru. Na dvije ploče pluteja, što ih je spojio sam Petricioli, prikazani su prizori Kristova života: Navještenje, Pohod Elizabeti, Kristovo rođenje, Poklon mudraca te Pokolj nevine djece, Bijeg u Egipat i Isusovo krštenje. Obje su ploče uokvirene lijepim ukrasom, pleterom ipticama. Prikaz ikonografski uglavnom pripada istočno-sirijskoj sferi. U oba je prikaza prisutan linearni izraz i podređen pleteru iz kojeg se razvio. Likovi su plošni i postavljeni unutar arkada jednako isklesanih čistom linijom, a one unašaju ritam u tom jednostavnom iako u detaljima impresivnom ostvarenju.

Iste likovne oznake ima i lik *hrvatskog kralja* iz splitske krstionice. On je vjerojatno pripadao pluteju iz krunidbene bazilike kralja Zvonimira

<sup>71</sup> Cijeli ovaj prikaz je na temelju radova I. Petricioli i K. Prijatelja. Vidi bilj. 4.

jer se stilistički povezuje s ulomkom na kojem je glava *sv. Mojsija*. Iz iste krstionice je ploča s pentagramom ili Salamunovim slovom koja uz pleter ima lijepo isklesane ptice i cvjetove.

U drugu skupinu spada nepotpuno sačuvani *plutej iz crkve sv. Lovre* u Zadru. On zapravo ima isti sadržaj kao i spomenuti pluteji: Navještenje, Pohod Elizabeti, Kristovo rođenje i Mudrace. U istoj crkvi se nalazio ukrašen okvir glavnih vrata. U nadvratniku je prikazan Krist u mandorli sa žezlom i knjigom. Dva anđela podržavaju mandorlu dok su u kutovima stabla i po jedan grifon. Na jednom kapitelu iste crkve uklesan je neki svetac. Prikazi na tim ulomcima imaju nešto više zapadnjačke ikonografske odlike, a stilistički se povezuju s ostacima tranzene iz *sv. Marije u Biskupiji*. Na njoj u sredini romba na jastuku je Marija s Djetetom, a sa strana su bili evanđelisti za koje se zna iz natpisa pluteja te *sv. Mihovil* i gotovo čitav lik ratnika ili hrvatskog dostojanstvenika.

Posebni tip je Bogorodice s tegurija iz Biskupije na kojem je očigledno bizantska manira. Nju je nepoznati domaći majstor prenio u plitkom klesanju na zabat ukrašen palmetama što se nižu obrnutim redom i ukrasom kuka.

Izvan tog kruga bio bi lik *sv. Mihovila* na zabatu iz *Donjeg Čela na otoku Koločepu*. Arhanđeo stoji en face u trokutu zabata u bizantskoj maniri. Rad je, zapravo, spoj plošnog izraza Bogorodice iz Biskupije i izrazito romaničkog lika *Krista — Majestas — iz Sustipana u Splitu*. I u Istri se u drugoj polovici XI. st. pojavljuje lik i to na *Plominskom natpisu*,<sup>72</sup> gdje je prikazan *sv. Juraj*, a pri vrhu je glagoljicom dio teksta, vjerojatno klesarovo ime.

U tom razdoblju pojavljuju se u našim crkvama i zidne slikarije koje su se gotovo potpuno izgubile. Tako se na Pojišanu u Splitu našao kameni natpis u kojem se spominje kako je crkva bila islikana prizorima života Krista i Marije.<sup>73</sup> Najvažnija je fresko-slika ostala u *sv. Mihovilu nad Stonom*, na kojoj je prikazan kralj donator s modelom crkve u ruci i s krunom, sličnom kao na reljefu hrvatskog kralja, na glavi. U literaturi se taj lik postavljao u razno vrijeme i pripisivao raznim vladarima. On se može zbilja stilistički postaviti u drugu polovicu XI. st.

Starohrvatska sakralna umjetnost, kako smo prikazali, pokazuje da su Hrvati, primivši kršćanstvo, ne samo prihvatili nego i pratili, moguće s nešto zakašnjenja, kulturni razvoj Europe i aktivno se uključili u njezine tokove, utiskujući svakom razdoblju svoj pečat.

<sup>72</sup> B. Fučić, *Izveštaj o putu po Istri 1949. godine (Labinski kotar i Kras)*, *Ljetopis JAZU*, knj. 57, Zagreb 1953, 83. i sl.

<sup>73</sup> Na njega upozorava N. Cambi, *Kult Marije u Solinu i Splitu u svjetlu arheologije, Bog. smotra*, Zagreb, XLIV/1974, br. 2—3, 288.